

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SƏİDƏ ƏKBƏR QIZI RÜSTƏMOVA

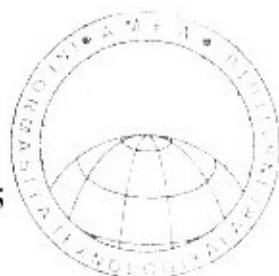
**AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ QRAMMATİKA
KONSEPSİYASININ İNKİŞAF TARİXİ**

10.02.01 - Azərbaycan dili

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN - 2005

12.05.2005

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin «Azərbaycan dilçiliyi» kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: *Filologiya elmləri doktoru, professor*
ADİL MƏHƏMMƏD oğlu BABAYEV

Rəsmi opponətlər: *Əməkdar elm xadimi,*
filologiya elmləri doktoru, professor
YUSİF MİRƏHMƏD oğlu SEYİDOV

Filologiya elmləri namizədi
FİRUDİN HƏSƏN oğlu RZAYEV

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Pedaqoji Universiteti

Müdafiə 29 oktyabr 2005-ci il saat 11⁰⁰-da Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində yaradılmış N 02 121 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 7012 Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərçiyi, əsas bina, I mərtəbə, Böyük Akt zalı

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « ____ » _____ 2005-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi:**

filol.e.n. **İ.Z.CƏFƏROV**

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra sosial həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, elmdə də özünə qayıtma azərbaycançılığın əsas məqsədinə çevrildi. Xüsusilə, humanitar elm sahələrində bu, özünü daha aydın göstərdi. Tariximiz, ədəbiyyatımız, dilimizə öz milli maraqlarımız mövqeyindən yanaşıldı.

Dilimizin və dilçiliyin inkişafına xüsusi qayğı göstərən Azərbaycan xalqının ümummilli lideri H.Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli, 504 sayılı fərmanı dilçiliyimizin qarşısında konkret vəzifələr qoydu. Bu vəzifələrdən biri də Azərbaycan dilçilik elminin bütün sahələrinin inkişaf etdirilməsidir. Bir neçə yubiley məqaləsi istisna edilərsə, 1969-cu ilə qədər Azərbaycan dilçiliyinin tarixi haqqında, demək olar ki, heç bir araşdırmaya rast gəlmirik. 1969-cu ildən başlayaraq görkəmli dilçi alimlərimizin yaradıcılığı monoqrafik şəkildə tədqiq edildiyi kimi, dilçiliyimizin müəyyən dövrləri, bu dövrlərdə dilçiliyimizin ayrı-ayrı sahələri üzrə aparılan müxtəlif səpkili tədqiqat işləri, onların Azərbaycan dilçiliyinin inkişafındakı rolu və mövqeyi də araşdırılmış, dilçiliyimizin tarixinin öyrənilməsi istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan dilçiliyi tarixinin yaradılması üçün dilimizin elmi qrammatikasının formalaşma tarixini xronoloji aspektdə izləmək dilçiliyimizin qarşısında duran əsas problemlərdən biridir. Məlumdur ki, Azərbaycan dilçiliyinin başqa sahələri kimi, qrammatikası da birdən-birə yaranmamış, onun bütün qanun və kateqoriyalarının formalaşması uzun təkamül dövrü keçmişdir. Bütövlərdə Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının yaradılması tarixini araşdırmaq çox çətindir. Çünki bu, uzun illər və çoxlu zəhmət tələb edir. Bunu nəzərə alaraq biz Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının yalnız adlarla (isim, sifət, say) bağlı tarixini araşdırmağı hazırkı tədqiqat işinin məqsədi seçmişik. Göründüyü kimi, tədqiqata cəlb etdiyimiz bu mövzu böyük bir sahənin kiçik və çox lazımlı, dilçilik elmi üçün çox aktual bir hissəsidir və mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdəndir.

Tədqiqatın obyektı. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının inkişaf tarixi, yəni XIX əsrin əvvəllərindən

başlayaraq müxtəlif müəlliflər tərəfindən yazılan grammatika kitabları tədqiqatın əsas obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi Azərbaycan dili grammatikasının yaranması prosesinin tarixini izləmək, mövzu ilə bağlı problemlərin qoyuluşu, işlənməsi məsələlərini ümumiləşdirərək elmi grammatikaya doğru inkişaf tarixini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə qarşıya Azərbaycan dilinin grammatikasına aid yazılmış ilk əsərlərdən başlayaraq adlara aid olan ayrı-ayrı grammatik kateqoriyaların izahındakı müxtəliflik, nitq hissələri və onlara münasibət, adlar və onların grammatik kateqoriyaları, isim, sifət və sayların öyrənilməsi tarixi, bu nitq hissələrinə xas olan spesifik xüsusiyyətlərin və anlayışların xronoloji ardıcılıqla izlənilərək ümumi nəticələrə gəlinməsi və grammatika konsepsiyasının müasir vəziyyətinin təsviri vəzifələri qoyulur. Bütün bu məsələlərin təhlili, araşdırılması və müasir inkişaf səviyyəsinin təsviri tədqiqat işinin qarşısında duran əsas vəzifələrdir.

Tədqiqatın metodu və mənbələri. Dissertasiyanın mövzusu onun metodlarını müəyyənləşdirir. Belə ki, ad bildirən nitq hissələrinə müxtəlif mövqedən yanaşmış müəlliflərin fikirlərinin müqayisəsi zamanı müqayisəli-tarixi metoddan istifadə edilmişdir. Amma məşhur M.Kazımbəyin fikri ilə M.Lomonosovun fikirləri həm də tutuşdurma metodu ilə müqayisə olunmuşdur. Hər halda, tədqiqat zamanı müqayisəli-tarixi metod daha üstün mövqe tutmuşdur. Araşdırmanın əsas tədqiqat mənbələri Azərbaycan dilinə aid yazılmış elementar-normativ və elmi grammatikalardır. Yeri gəldikcə isə başqa türk dillərinin grammatika kitablarına və rus alimlərinin bu sahədə apardıqları araşdırmalara da müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Məlumdur ki, dilin başqa vahidləri kimi ad bildirən nitq hissələrinin də tədqiqat tarixi müəyyən bir xətt üzrə inkişaf etməmişdir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan dilçiliyi tarixində ad bildirən sözlərin istər termin kimi adlandırılması, istərsə də onların grammatik forma və mənalı birmənalı şəkildə müəyyən edilməmişdir. Həm isimlər, həm də saylar dilçiliyimizdə müxtəlif şəkildə tədqiq edilmiş, onlara aid grammatik kateqoriyalar müxtəlif yöndən izah edilmişdir. Bunların araşdırılması bu və ya digər müəllifin düzgün elmi mövqeyini müəyyənləşdirib dilçilik

tariximizə verilməsi, adlar və onlara aid qrammatik kateqoriyaların tədqiq tarixindəki bəzi fikir müxtəlifliklərinin üzə çıxarılması istiqamətində aparılan ilk tədqiqat işlərindən olduğu üçün bu, dissertasiyanın elmi yeniliyi hesab edilməlidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dilçilik tariximizdə ad kateqoriyalarının nə vaxtdan və necə araşdırılması, elmi tədqiqata cəlb edilməsi məsələsi dəqiqləşdirilmişdir. Hər bir ad kateqoriyasının (isim, sifət, say) hansı dövrdə, hansı müəllif tərəfindən necə qiymətləndirilməsi müəyyənləşdirilərək dilçiliyimizə təqdim edilmişdir. Bu işə Azərbaycan dilçiliyi tarixinin daha geniş və əhatəli şəkildə işlənməsinə yaxından kömək edə bilər. Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyətinə gəlincə göstərmək lazımdır ki, elə XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində yazılmış qrammatika kitabları yalnız praktik məqsədlərlə – bu və ya digər xarakterli məktəblər üçün yazılırdı. Başqa sözlə desək, həmin qrammatika kitabları dərslik kimi yazılır, şagird və tələbələr də onlardan istifadə edirdilər. Bu gün də qrammatika kitabları daha çox ali və orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərində dərslik kimi istifadə edilir. Namizədlik dissertasiyasının həsr edildiyi mövzu da həmin məktəblərdə təhsil alanların ad kateqoriyalarına tarixi münasibət məsələsini öyrənmələrinə bir mənbə kimi kömək edəcəkdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın ümumi nəticələri ADU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının iclaslarında geniş şəkildə müzakirə edilmişdir. Onun məzmunu müəllifin çap olunmuş bir monoqrafiyasında və məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş əsərlərin siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin I fəslı «Azərbaycan dilçilik tarixində qrammatika dərslıklərı»nə həsr edılmışdır. Məlumdur ki, Azərbaycanda dilçılıyn başqa sahələrınə nisbətən qrammatika daha sonralar yaranmışdır. Amma bu o demək deyıldır ki, Azərbaycan alimləri qrammatikanın önəmıyyötını başa düşməmış və ya qrammatika yazmaq səviyyəsində olmamışlar. Azərbaycan alimləri şərq-ərəb dilçılıyn önənələrindən bəhrələnərək hələ IX əsrdə Ərəb dilinin leksikologiyasına aid əsərlər yazmışlar.¹

Ş fəsil 3 bölməyə ayrılmışdır. Birinci fəslin ilk bölməsində XIX əsrin əvvəllərindən 1920-ci ilə qədər yazılmış «Azərbaycan dili» dərslıkləri sistem halında, xronoloji ardıcılıqla araşdırılır.

1839-cu ildə Mirzə Kazımboy rus şərqşünaslığı və türkologiya tarixində mühüm hadisə olan «Türk-tatar dillərının qısa qrammatikası»nı yazdı. Bu əsərdə türk-tatar dillərının əksəriyyoti elmi araşdırmaya cəlb edildiyi üçün tezliklə Rusiya və Avropada böyük şöhrət qazanaraq Demidov mükafatına layiq görüldü. Bundan ruhlanan müəllif 1846-cı ildə bütün türk dillərini tədqiqata cəlb edərək «Türk-tatar dillərının ümumi qrammatikası»nı yazdı.

Dissertasiyada adlar, habelə onların qrammatik kateqoriyalarından bəhs edərəkən ilkin və mötəbər mənbə kimi bu əsərdən geniş bəhs edilir.

XIX əsrdə Rusiyada olduğı kimi, Zaqafqaziyada da Azərbaycan dilini öyrənərək üçün çoxlu məktəblər açılmışdı. Belə məktəblər ilk əvvəl Tiflis, Bakı, Gəncə və Naxçıvan kimi şəhərlərdə açılır və burada azərbaycan dili tədris edilirdi. Həmin məktəblərdə ümumi stabil dərslıklər olmadığı üçün savadlı müəllimlərin özləri dərslıklər tərtib edirdilər ki, bu əsərlərdə dilimizin qrammatik qanunları haqqında bəsit də olsa məlumatlar verildir.

1861-ci ildə Novoçerkask gimnaziyasının Azərbaycan dili müəllimi Mirzə Əbülhəsənboy Vəzirov M.Kazımboyın məşhur qrammatikasının təsiri altında gimnazianın tələbələrı və tərcüməçilər üçün «Uçebnik tatarskoqo Azerbaydjanskoqo yazıka» adlı dərslık yazmışdır.

Azərbaycan dilinin qrammatikasının yaradılması tarixində Mirzə Kazımboyın qrammatikasıdan sonra ən qiymətli yeri Qori müəllimlər seminariyasının müəllimi, dövrünün görkəmli maarif xadimi Xələfi Mirzə

¹ Adil Babayev. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. B., 1997, səh.44; Mahmudov M. «Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər. VII-XII əsrlər, B., 1983; Ağayeva N. «Труды Азербайджанских ученых по грамматике арабского языка» АКД, 1983.

Məhəmməd bəy Əfşarın "Fənni-Sərfi-Türki" adlı əsəri tutur. Bu əsər bir sıra xüsusiyyətləri ilə M.Kazımbəyin qrammatikasıdan da irəli getmişdir.

XIX əsrin II yarısında görkəmli maarif xadimi S. M. Qənizadə də "Polneşiy samouçitel tatarskoqo yazıka Kavkazskoqo Azerbaydjanskoqo nareçiya" adlı əsəri ilə diqqəti cəlb edir. İlk nəşri 1890-cı ilə təsadüf edən bu qrammatika bir neçə dəfə nəşr edilmişdir.

N.Nərimanovun 1899-cu ildə Bakıda nəşr edilən "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi" adlı kitabı da dövrü üçün böyük hadisə oldu.

1920-ci ilə qədər yazılmış qrammatika dərslikləri arasında Axund Yusif Talıbzadənin 1902-ci ildə Bakıda nəşr etdirdiyi "Kitabi Təhsil-qəvaid" (türk dilinin sərf və nəhvinə dair qaydaları asan vəchilə bəyan edər) adlı kitabını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müəllif kitabın müqəddiməsində yazır: "Sərf bir elmdir ki, kəlmələrin əqsamını və əslini dəyişir, yolunu bəyan edir".

1920-ci ilə qədər yazılmış dərsliklər içərisində Mirzəzadə Qafur Rəşad və Məmmədsadiq Axundzadənin 1910-cu ildə Bakıda çap etdirdikləri "Rəhbəri Sərf" adlı kitabını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Əvvəlki əsərlərdən fərqli olaraq bu kitabda morfologiyaya və morfoloji kateqoriyalara daha çox yer verilir.

«1.2. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan dilinə aid yazılmış dərsliklər» yarımfaslında bildirilir ki, Sovet hakimiyyəti Azərbaycanın siyasi hüquqlarını heçə endirmişdirsə də, ona mədəni muxtariyyət də vermişdi. 1920-30-cu illərdə Azərbaycan dilçiləri qrammatika sahəsində məhsuldar işləsələr də, bu dövrü axtarışlar dövrü adlandırmaq olardı.

1920-30-cu illərdə Azərbaycan dilçiliyi sahəsində X. S. Xocayev, F.Ağazadə, Abdulla Tağızadə, İdris Həsənov, Abdulla Şərifov, Q.Bağırov, Ələkbər Babazadə, Davud Quliyev və başqaları geniş fəaliyyət göstərirdi. Bu alimlər və onların əsərləri haqqında dissertasiyada geniş məlumat verilir. Elmi qrammatika problemləri ilə prof.B.V.Çobanzadə məşğul olurdu.

1930-cu illərin əvvəllərində bir sıra qrammatikalar nəşr olunmuşdu. Bu əsərlər sırasında Abdulla Şərifovun İ. Həsənovla birlikdə orta məktəb üçün yazdığı "Morfologiya", A.Tağızadə və X.S.Xocayevin "Üslubiyyət", Ə.Babazadənin "Azərbaycan dili" və s. göstərmək olar.

1937-38-ci illər Azərbaycan elminin və alimlərinin soyqırımı kimi səciyyələndirilə bilər. Bu illərdə B.Çobanzadə, A. M.Tağızadə, X.S.Xocayev, V.H.Xuluflu, Y.Əliyev, D. Quliyev, A.R.Zifəld-Şmumyaqi, İ.Z.Həsənov məhv edildi. Sonralar isə Q.Bağırov, Ə.S.Cəfər,

Ə.M.Dəmirçizadə və başqaları həbs edildi. Buna görə də dilçiliyimizdə bir durğunluq yarandı.

«1.3.Qrammatikanın təşəkkül dövrü» yarımfəslində göstərilir ki, 1940-cı ildə Azərbaycan dilçiliyi (o cümlədən qrammatika) sıfırdan başlayıb inkişaf etməli oldu. Çünki 1937-38-ci ilində ən aparıcı dilçi alimlər cismən məhv edilmiş, onların əsərləri də istifadədən çıxarılmışdı.

1947-ci ildə Respublika EA "Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər" adlı əsər çap etdirdi. Bunun ardınca Azərbaycan EA 1951-ci ildə "Azərbaycan dilçiliyinin qrammatikası" kitabını nəşr etdi. 1954-cü ildə isə Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının təməl daşı hesab edilən "Müasir Azərbaycan dili" nəşri ilə dilçilik tariximizə daxil oldu. Repressiya və M.C.Bağirov xofu azaldıqca dilçilərimizin elmi cəsarəti də çoxalır. 1952-ci ildən 1960-cı ilə qədər 25 nəfər dilçi alim yetişmişdi. 1960-cı ildə artıq dilçiliyimizdə qrammatika konsepsiyası öz formalaşma və təkmilləşmə dövrünü başa vurdu.

Dissertasiya işinin II fəslı "Azərbaycan dilçiliyində qrammatik anlayışların təsisləşməsi" adlanır. Bu fəsil beş yarımfəsilədən ibarətdir.

«2.1.Qrammatika» yarımfəslində vaxtı ilə bir sıra əsərlərdə "Qrammatika" başlığı altında fonetika və leksikologiya bəhslərinin verildiyindən bəhs edilir və onlara tənqidi münasibət bildirilir, habelə göstərilir ki, dilçiliyimizdə qrammatika konsepsiyası formalaşma və təsisləşmə dövrü keçdikdən sonra 1969-cı ildə artıq təşəkkül tapmış yalnız dilin morfoloji və sintaktik quruluşunu öyrənən dilçilik sahəsi kimi təsbit edilmişdir.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslı «Morfolojiya» adlanır. Morfolojiya qrammatikanın bir hissəsi kimi dilin morfoloji quruluşunu öyrənir. 1960-cı ilə qədər yazılmış sərf-morfolojiya kitablarında sözün quruluşunu öyrənən dilçilik sahəsi kimi təqdim edilirdi. Dissertasiya işində 1960-cı ilə qədər B.Çobanzadə, Ə.Abbasov, D.Quliyev, Ə.Babazadə, İ. Həsənov, A.Şərifov, Y.Zeynalov, Ə.Dəmirçizadənin morfolojiyaya aid fikirləri verilir. Bu müəlliflərin çoxu morfolojiyanı kök və şəkilçi kimi səciyyələndirir. 1960-cı ilə qədər sözün kökü haqqında demək olar ki, fikir aydınlığı yoxdur. 1960-cı ilə qədər morfolojiyanın obyektı haqqındakı fikirlər təsisləşmə, düzülüşmə yolu keçmişdi.

Dissertasiya işinin «2.3.Şəkilçi» yarımfəslində müəllif şəkilçi problemini araşdırır. 1920-ci ilə qədər yazılmış dərsliklərin çoxunda şəkilçiyə ədvat deyirdilər. Bununla belə, şəkilçilər haqqında düzgün fikirlərə də rast gəlmək olurdu. Şəkilçilər haqqındakı mübahisəli fikirlərə 1954-cü ildə M.İlüseynzadə son qoydu. O yazırdı: "Azərbaycan dilinin öz

sözlərində ön və orta şəkilçilər yoxdur; dilimizə məxsus şəkilçilərin hamısı sözün yalnız sonuna əlavə olunur”.

Dissertasiya işinin ikinci fəslinin 4-cü yarım fəslə Azərbaycan dilindəki qrammatik konsepsiyaların tədqiqi tarixinə həsr edilmişdir. Oxşar və cəmcinsli qrammatik mənalara ifadə edən qrammatik formalar toplusu qrammatik kateqoriya hesab edilir. Qrammatik kateqoriya dedikdə 1950-ci ilə qədər yazılmış dərsliklərdə nitq hissələrini nəzərdə tuturlar.

Qrammatik kateqoriyalardan indiki mənada ilk dəfə N.K.D.Mirzəyev 1951-ci ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan qrammatikası”nda bəhs etmişdir. 1950-ci ilə qədər qrammatik kateqoriya formantlarından sözdəyişdirici şəkilçilər kimi bəhs etmişlər. Bu haqda dissertasiya işində müfəssəl məlumat verilir.

Dilçilikdə nitq hissələri problemini çoxlu mübahisələrə səbəb olmuşdur. Eyni məsələlərdən «2.5.Nitq hissələri problemi» yarım fəslində danışılır.

M.Hüseynzadə 1954-cü ildə öz məşhur “Müasir Azərbaycan dili”də nitq hissələrini əsas, köməkçi və nida deyə üç qrupa böldü. O belə bir təsnifi nitq hissələrinə üç parametrdən (leksik, morfoloji və semantik) yanaşaraq aparmışdı. Halbuki, 1950-ci ilə qədər nitq hissələri 2 qrupa (əsas və köməkçi, nida da köməkçilərə daxil edilirdi) bölünürdü. F.Zeynalovun 1953-cü ildə “Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü” mövzusunda apardığı tədqiqat işinin də nitq hissələri probleminin həllində xüsusi rolu oldu.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək bu qənaətdə gəlmək olar ki, nitq hissələri və onların qiymətləndirilməsi və təsnifi məsələləri də tədqiqata cəlb etdiyimiz dövrdə geniş şəkildə araşdırılmış məsələ ilə bağlı müxtəlif fikirlər olsa da, bu və ya digər şəkildə ona müəyyən aydınlıq da gətirilmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü-sonuncu fəslə “Adlar və onların qrammatik kateqoriyaları” adlanır. Bu fəsil dörd yarım fəslədən ibarətdir.

Bu gün dünya dilçiliyinin elə bir xüsusi növü yoxdur ki, orada nitq hissələrindən bəhs edərkən adlardan danışılmasın. Eyni səbəbdən «3.1. Adlar» yarım fəslində də həmin problem öyrənilmişdir.

Hələ yeni eradan əvvəl V əsrdə yaşamış Yaska hind dilindəki nitq hissələrini 4 qrupa bölərkən birinci yeri adlar qrupuna vermişdi. Azərbaycan dilçiliyində M. Kazımbəy, M.Əfşar da ismi sifəti, sayı, (bəzən əvvəzliyi də) adlar qrupuna daxil edir. Adlar qrupunun birinci bölümü isimlərdir.

«3.1.1.İsim» bəndində rus və Azərbaycan dilçiliyində ismə müxtəlif mövqelərdən yanaşmış müxtəlif təriflər verilməsindən geniş bəhs edilir.

1947-ci ildə nəşr edilən "Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər"də isimlərin mahiyyəti, tərif, növləri haqqında məlumat verilmir. 1951-ci ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan dilinin qrammatikası"nda ismin düzgün tərif verilir. "İsim öz mənasına görə əşyalıq ifadə edən söz qrupuna deyilir. Əşyalıq adı altında yalnız maddi varlıqları deyil, eyni zamanda, mənəvi və müxtəlif abstrakt məfhumları da anlamaq lazım gəlir".

1954-cü ildə M.Hüseynzadənin "Müasir Azərbaycan dili" kitabında isim bir nitq hissəsi kimi düzgün səciyələndirilmişdir.

İsmin tərifini vermək onun əksər əlamətlərini əks etdirmək deməkdir. Başqa sözlə tərif, tərifləmənin əsas əlamətlərini əks etdirə bilməlidir. İsmin əsas leksik qrammatik əlamətləri bunlardır: a) ismin quruluş və mənaca növləri, b) ümumi və xüsusi isimlər, c) isimlərdə təklik və topluluq anlayışı, d) substantivləşmə problemi. Bu məsələlər haqqında dissertasiyada geniş məlumat verilir.

Üçüncü fəsildəki birinci yarım fəslin ikinci bəndi isimlərin quruluşu və mənaca növləri məsələsinə həsr olunmuş, göstərilmişdir ki, bu problemin tarixi çox maraqlı faktlarla zəngindir. İsimlərin kök və şəkilçidən ibarət olmasını hamı tədqiq edirdi. Amma şəkilçi qəbul edən isimləri başqa nitq hissələrinə aid edənlər də var idi.

1930-cu illərdən başlayaraq qrammatika kitablarında sözün quruluşu haqqında həqiqətə yaxın məlumatlar verilməyə başladı. 1939-cu ildə S.Ə.Cəfərov, Ə.Abbasov, D. Quliyev, 1941-ci ildə Ə.M.Dəmirçizadə, 1947-ci ildə Ə. R. Mahmudov, 1949-cu ildə M.Nəcəfova ismin quruluşca növləri haqqında məktəb qrammatikasında düzgün məlumat vermişdilər. 1946-cı ildə S.Ə.Cəfərov "Adlar və onları düzəldən şəkilçilər" adlı namizədlik dissertasiyası yazmışdır.

M.Hüseynzadə isə "Müasir Azərbaycan dili"ndə düzəltmə isimləri sözdüzəldici mənşəyinə görə 4 qrupa bölür.

İsimlərin mənaca növləri məsələsi daha çox mübahisəlidir. İsimlərin mənəvi növlərinə müxtəlif alimlər müxtəlif mövqedən yanaşdıqlarına görə müxtəlif rəqəmlər meydana gəlmişdir. 1947-ci ildə "Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər"də daha çox formaya üstünlük verdiklərindən ismin mənəvi növlərindən heç bəhs etməmişlər. 1951-ci ildə nəşr edilən "Azərbaycan dilinin qrammatikası"nda ismin mənaca 3 növü göstərilərsə də, kitabın 88-ci və 99-cu səhifələrində müəllif özünü inkar edir.

M.Hüseynzadə 1954-cü ildə yenə sanki yekun sözü söyləyir. O, əvvəlki üç növ isimlərdən danışaraq xüsusi adların 8 növünü də qeyd edir.

«3.1.3. Ümumi və xüsusi isimlər» bəndində bildirilir ki, isimlərdə ümumilik və xüsusiyyət anlayışı təzə deyil. 1945-ci ildə S.Cəfərov,

Ə.Əbbasov xüsusi isimləri ümumilərdən ayırır və onların 6 növünü göstərir.

1951-ci ildə nəşr edilən "Azərbaycan dilinin qrammatikası"nda müəllifin imkanları orta məktəb dərslərindən geniş olsa da, xüsusi isimlərin heç bir şərh verilmir. M.Hüseynzadə 1954-cü ildə bu məsələyə toxunaraq xüsusi isimlərin 8 növünü göstərir. 1960-cı ildə nəşr edilən "Azərbaycan dilinin qrammatikası"nda xüsusi isimlərin 7 növü qeyd alınmışdır.

«3.1.4.İsimlərdə təklik və topluluq anlayışı» bəndində daha çox qarışıq salınan cəmlik və topluluq anlayışlarına aydınlıq gətirilmişdir. Bu mövzudan bohs edən müəlliflər "Müfrəd və cəm" dedikdə isimlərin tək və cəmliyi ilə yanaşı, təklik və topluluq anlayışını da başa düşmüşlər. Topluluq anlayışı bildirən isimlər dildə sayca az olduğundan diqqəti o qədər cəlb etməmişdir. Bu haqda ilk məlumata biz 1951-ci il "Azərbaycan dilinin qrammatikası"nda rast gəlirik.

1954-cü ildə M.Hüseynzadə təklik və topluluq məsələsini daha geniş şərh edir.

«3.1.5. Substantivləşmə» bəndi isimlə bağlı ən maraqlı problemlərdən birinə — substantivləşməyə həsr olunmuşdur. Substantivləşmə digər nitq hissələrinin əşyalaşmasıdır. Bu, o vaxt baş verir ki, başqa nitq hissələrinə aid olan bir söz (sifət, say) ilk isimlilik vəzifəsini-qrammatik funksiyasını yerinə yetirir. Substantivləşmiş sözlər əşyanın əlamətini, keyfiyyətini, miqdarını və s. əks etdirməkdən çevrilib bilavasitə əşyanın özünü bildirir. Dildə substantivləşmə hadisəsinin müəyyənləşdirilməsi bir sıra linqvistik məqanılara da aydınlıq gətirir.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslə sifət haqqındadır. Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən nitq hissəsi kimi həm ümumi dilçilikdə, həm də türkologiyada ən çox araşdırılan və müxtəlif mövqelərdən qiymətləndirilən leksik qrammatik qrupdur. Məktəb qrammatikasında İ.Həsənov, Ə.Babazadə, A.Abdullayev, Ə.Dəmirçizadə və başqaları sifət əşyanın (onların təbirincə predmetin) necəliyini bildirən nitq hissəsi kimi səciyyələndirirdilər. 1947-ci ildə çap olunmuş "Azərbaycan dilinə aid tədqiqatlar"da sifət bəhsini Ə. Dəmirçizadə yazmışdır. Alim sifətləri bir nitq hissəsi olaraq N.Y.Marrın təsiri altında qiymətləndirmişdir.

1954-cü ildə nəşr olunan "Müasir Azərbaycan dili"ndə sifət haqqında deyilirdi: "Sifətlərin bir qismi başqa nitq hissələrindən xüsusi şəkli əlamətlərlə fərqlənir; yəni dilimizdə sadə sifətlərə aid (dərəcə əlamətlərindən başqa) heç bir xüsusi şəkilçi yoxdur ki, onlar başqa nitq hissələri ilə işlənməsinlər. Dilimizin sifətləri yalnız vəzifələri və mənalarına görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir (səh.115).

Rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində sifətin heç bir formal əlaməti yoxdur.

Universal kateqoriyalardan olan say haqqında təhlillər üçüncü fəslin «3.3. Say» yarım-fəslində öz əksini tapmışdır. Elə bir dil yoxdur ki, orada kəmiyyətin konkret ifadəsi olan say olmasın. Sayın dildə, elmdə və sosial həyatda çox böyük rolu vardır. Bu haqda Y.Seyidov yazır: "Saylar elmin inkişafında, xüsusən texniki elmlərin inkişafında əvəzsiz rol oynayır. Hesab və riyaziyyat bütünlüklə saylar üzərində qurulubdur. Hesablama texnikası bütünlüklə saya əsaslanır... Say olmadan hansı qanun hazırlana bilərdi? Say olmadan tarixi hadisələr necə qeydə alınar, nəsil-dən-nəsilə ötürülə bilərdi?".¹

Say sözü bir termin kimi 1930-cu illərdən dilçiliyimizdə işlənmişdir. N.Nərimanov "ismi-ədəd" Y.Talıbov "ismi-ədəd", B.Çobanzadə sayı-ad, deyərək termini bir qədər türkləşdirmişdir.

1951-ci ildə "Azərbaycan dilinin qrammatikası"nda sayın mənacə dörd növü göstərilir (səh.139).

M.Hüseynzadə isə 1954-cü ildə nəşr etdirdiyi "Müasir Azərbaycan dilində sayı mükəmməl şəkildə tədqiq edir. (səh.157).

Üçüncü fəslin dördüncü yarım-fəslində «Adların qrammatik kateqoriyaları» adlanır. Əvvəlki fəslində nitq hissələrindən bəhs edərkən qısa danışmış və 1930-40-cı illərdə qrammatik kateqoriya deyərək bütövlükdə nitq hissələri nəzərdə tutulduğunu göstərmişdik. Dissertasiyanın "Adların qrammatik kateqoriyaları" başlığı altında da bu problemə geniş açıqlama verilmiş və tarixi göstərilmişdir. Adların qrammatik kateqoriyaları deyərək ismə aid olan 4, sifətə aid olan 1 kateqoriya nəzərdə tutulur. Bu kateqoriyaları ayrıca tədqiq etmək mövzunun tələbindən irəli gəlmişdir.

«3.4.1. Hal kateqoriyası» bölməsində diqqət Azərbaycan dilçiliyində hal kateqoriyasının çox tədqiq olunmasına yönəldilir..

Məsələn, M.Kazımbəy M.V.Lomonosovun təsiri altında dildə 7 hal olduğunu göstərir.

M.Əfsar bu məsələdə M.Kazımbəydən bir qədər irəli gedir. M.Əfsar da ismin 7 halını göstərir.

Hal kateqoriyasından danışanda bu kateqoriyanın çox vaxt ümumi qrammatik kateqoriya hesab edildiyini də qeyd etmək lazımdır. Bu məsələ N.K.Dmitrevlə bağlı idi. M.Hüseynzadə 1954-ci ildə N.K.Dmitrevin bölgüsünə kəmiyyət kateqoriyasını da əlavə edərək hal kateqoriyasını ümumilər sırasında saxlayır. Y.Seyidovun

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. B., 2000. Səh.290.

“İsimdən başqa heç bir nitq hissəsi hallanmır” hökmü, hal kateqoriyasını ümumi hesab etməyə əsas vermir. Çünki sifət və say məhz isimləşdikdən sonra hallanır.

«3.4.2. Kəmiyyət kateqoriyası» bölməsində belə bir fikir vurğulanır ki, bu anlayış da dünya dillərinin hamısında vardır. Amma dilin qrammatik tipindən asılı olaraq müxtəlif ifadə formalarında təzahür edir. Dissertasiyada göstərilir ki, Azərbaycan dilində aq (qulaq, dodaq, yanaq, ayaq), sonra “2” (göz, diz, üz). Amma bu ünsürlər gələcəkdə kəmiyyət kateqoriyası şəkilçilərinə çevrilə bilməmişdir. Sonradan “*liq*” şəkilçisi də kəmiyyət kateqoriyası forması kimi qəbul edilmişdir. Əslində isə Azərbaycan dilində kəmiyyət şəkilçiləri *-lar*, *-lər* həmişə mövcud olmuş və belə də tədqiq edilir.

Üçüncü fəslin dördüncü yarımfəslinin üçüncü bölməsi mənsubiyyət kateqoriyası haqqındadır. Bu kateqoriya aqlütinativ dillərdə qrammatik forma kimi təzahür edir. Burada iki komponentin məntiqi-qrammatik sahiblik və mənsubluq münasibəti bildirilir. Azərbaycan dilində sahiblik şəxslərə aid olur. Buna görə də mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri elə şəxslərin (şəxs əvəzləklərinin) özü və ya elementləri ilə ifadə edilir. Buna görə də sahib şəxsin işlənməsi lazım gəlmir. Yeni «kitabım» dedikdə kitabın I şəxsə (məənə) aid olduğu bilinir. Bu kateqoriyanın da tədqiq tarixi haqqında dissertasiyada geniş məlumat tapmaq olar.

Dissertasiyada xəbərlilik kateqoriyası «3.4.4. Xəbərlilik kateqoriyası fəlsəfi idraki kateqoriyadır» bölməsində öyrənilmişdir. Bu kateqoriya obyektiv aləm haqqında insan təfəkküründə əks olunan biliklərin yekun hökmüdür. Xəbərlilik kateqoriyasına əsasən şəkilçisi qəbul etmiş söz xəbər funksiyasını öz üzərinə götürür, cümlə üzvü kimi mübtədaya aid olur. 1940-cı ilə qədərki kitablarda bu kateqoriyanın şəkilçiləri “Nisbət zəmirləri” adlandırılmışdır. Bəzi müəlliflər isə “Ədati-ismad” adı altında xəbərlilik kateqoriyasından bəhs etmişlər. Xəbərlilik kateqoriyası haqqında dilçiliyimizdə ilk dəfə N.K.Dmitrev bəhs etmişdir. O, bu kateqoriya şəkilçilərinin formasından, funksiyalarından geniş bəhs etmişdir. Bu problemin araşdırılmasında M.Hüseynzadənin xüsusi xidmətlərini qeyd etməliyik. O, 1954-cü ildəki “Müasir Azərbaycan dili”ndə bu sahədə özünəqədərki fikirləri ümumiləşdirmiş və belə qənaətə gəlmişdi ki, xəbərlilik və şəxs kateqoriyası şəkilçiləri eynidir. Y.Seyidov isə eyni məfhumu şəxs - xəbərlilik kateqoriyası adlandırmağı təklif edir. Əslində bu fikir daha doğrudur.

1950-ci ilə qədər ismin halları dilçiliyimizdə aşağıdakı cədvəldəki kimi tədqiq edildi.

Nö	Müəllif	əvər	noy III	adlıq	yişəlik	yönükl	tasvirlik	yerlik	cəvşliq	birgəlik	həl. sayı
1	M. Kazımbay	Türk-tatar dili Qan.	1946	ol-birədə	ol-izəre	ol-məfili-ol- ol-əvə	ol-məfili-ol- ol-əvə	ol-məfili-ol- ol-əvə	ol-məfili-ol- ol-əvə	ol-məfili-ol- ol-əvə	7
2	M. Əfşar	Fanni-Sərf- türk		ibridə	uzafə cavərin, ağzın	məfili-ol- ağzın, kitabın	məfili-ol- ağzın, amin	məfili-ol- ağzın, amin	məfili-ol- ağzın, amin	məfili-ol- ağzın, amin	7
3	C. M. Qəmizadə	Samsəşerif	1902	Adliq-memur	Yiyəlik-rodicel	yiyəlik-rodicel	Tosirlik	Yerlik- amətin	cəvşliq- amətin		6
4	T. Qələbəlov	Qavədi his tur	1910	məfili-ol- kim, nə	məfili-ol- kim, nə	məfili-ol- kim, nə	Yerlik	məfili-ol- kim, nə	cəvşliq- amətin	məfili-ol- kim, nə	7
5	Q. Rəşad, M. Axundov	Kəhbər-sərf	1910	müvəddi, qələm, dollar	izafə, dəvətin, kitabın, izafətin qadusi	məfili-ol- qələm, kitabın	məfili-ol- qələm, kitabın	məfili-ol- qələm, kitabın	məfili-ol- qələm, kitabın	məfili-ol- qələm, kitabın	7
6	Türkcə sarfshah		1926		in, in, in, in	in, in, in, in	in, in, in, in	in, in, in, in	in, in, in, in	in, in, in, in	8
7	B. Cəfəzadə	Türk dili	1927		in, in	in, in	in, in	in, in	in, in	in, in	5
8	E. Həsənov	Türk dili	1934	adliq	yiyəlik	yiyəlik	tosirlik	yerlik	cəvşliq		6
9	B. Babazadə	Azərbaycan dili	1936	adliq kim, in	yiyəlik kim, nəyin	yiyəlik kim, nəyin	tosirlik kim, nəyin	yerlik kim, nəyin	cəvşliq kim, nəyin	birgəlik kim, nəyin	7
10	B. Babazadə	Azərbaycan dili	1938		yiyəlik kim, nəyin	yiyəlik kim, nəyin	tosirlik kim, nəyin	yerlik kim, nəyin	cəvşliq kim, nəyin		5
11	S. Cəfərov, Ə. Abbasov, D. Quliyev	Azərbaycan dili	1939	adliq		yiyəlik	tosirlik	yerlik	cəvşliq		6
12	S. Cəfərov, Ə. Abbasov, D. Quliyev	Azərbaycan dili	1945	adliq	yiyəlik	yiyəlik	tosirlik	yerlik	cəvşliq		6
13	B. Babazadə	Azərbaycan gram	1941	adliq		yiyəlik	tosirlik	yerlik	cəvşliq		5
14	A. A. Əbdullayev	Azərbaycan gram	1942	adliq		yiyəlik	tosirlik	yerlik	cəvşliq		5
15	B. Babazadə	Azərbaycan dili sərf	1946	adliq	yiyəlik	yiyəlik	tosirlik	yerlik	cəvşliq		6

«3.4.5.Sifətin dərəcə kateqoriyası». Bu termin birləşməsi dilçilikdə müxtəlif adlarla işlənir. Əslində, Ə.M.Dəmirçizadə demişkən, sifətin deyil, keyfiyyətin, əlamətin dərəcəsi ola bilər.

Dissertasiya işində hər bir bölgüyə münasibət bildirməklə yanaşı, müxtəlif fikirlər ümumiləşdirilmişdir. Dilçiliyimizdə dərəcə kateqoriyasına münasibəti aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar.

№	Müəllif	İl	Dərəcələrin Sayı	Dərəcələrin adları
1.	M.Kazımbəy	1846	3	Rusca: adi, müqayisə, üstünlük
2.	S.M.Qonizadə	1922	3	Adi, kiçiltmə, üstünlük
3.	A.Şərifov	1936	5	Adi, kiçiltmə, üstünlük, müqayisə, qüvvətləndirici
4.	S.Cəfərov, Ə.Abbasov, D.Quliyev	1939	5	Adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirmə.
5.	Ə.Dəmirçizadə	1947	3	Adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirmə
6.	Ə.Dəmirçizadə	1951	3	Adi, azaltma, çoxaltma (bənzərlik, nisbət, üstünlük, artıqlıq)
7.	M.Hüseynzadə	1954	6	Adi, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirmə, kiçiltmə, çoxaltma
8.	Müasir Azərbaycan dilinin qram.	1960	3	Adi, azaltma, çoxaltma

«Nəticə»də mövzu ilə əlaqədar irəli sürülən yekun müddəa və tezislər ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin aşağıda göstərilən əsərlərində tamamilə əhatə olunmuşdur:

1. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının inkişaf tarixi. Bakı: Elm, 2004, 10, 75 ç.v.
2. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının formalaşmasına dair // ADU. Elmi xəbərlər, 2002, № 5., s.53-61.

3. Azərbaycan dilçiliyində ismin hal kateqoriyasının tədqiqindəki təkamül // ADU. Elmi xəbərlər, 2004, № 2, s. 111-112.
4. Azərbaycan dilçiliyində qrammatik anlayışların səlisləşməsi // ADU. Elmi xəbərlər, 2004, № 3, s.76-80.
5. Azərbaycan dilçiliyi tarixində qrammatika dərsləkləri // AMEA. «Tədqiqələr», 2004, № 4, s.273-279.
6. Azərbaycan dilçiliyi tarixində sifətin dərəcə kateqoriyasının qoyuluşu məsələsi // AMEA. «Tədqiqələr», 2004, № 4, s.279-283.

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

В введении предоставлена краткая информация об актуальности, научной новизне, целях и задачах, истории исследования, практическом значении, теоретико-методологической основе, структуре темы.

I глава диссертации называется «Грамматические учебники в истории Азербайджанского Языкознания». Здесь автор обращает внимание на учебниках грамматике Азербайджанского Языкознания и выражает к ним свое отношение. Автор дает точную информацию о периоде сформирования и правильно поступает начав уточненный этап грамматической концепции в Азербайджанском Языкознании с 1940 года.

II глава диссертации называется «Уточнения грамматической понятий в Азербайджанском Языкознании». Здесь подвергаются к исследованию следующие проблемы: о грамматике (как части лингвистики) вообще. Морфология, аффиксы, грамматические категории, проблемы частей речи.

III глава диссертации называется «Имена и их грамматические категории». В этой главе автором рассматриваются и оцениваются именные части речи (имя существительное, имя прилагательное и имя числительное), и грамматические категории относятся к этим частям речи категория падежа, категория количества категория принадлежности, категория предикативности и степени сравнения.

В заключении обобщены выдвинутые в отдельных главах диссертации мысли и суждения.

В конце диссертации приведен список использованной литературы.

Summary

The thesis consists of the introduction, three chapters, the conclusion about actuality, scientific novelty, aims and problems, history of research, practical meaning, theoretical –methodological basis, structure of a theme.

The first chapter of the theme is called Grammatical textbooks in the history of Azerbaijan linguistics.

Here the author pays attention on textbooks to grammar in Azerbaijan linguistics and expresses to them her attitude. The author gives the exact information on the period formation and correctly acts having started the specified stage of the grammar concept in the Azerbaijan linguistics since 1940.

The second chapter of the theme is called " Specifications grammatical concepts of the Azerbaijan linguistics ". Here the following problems are exposed to research: about grammar (as parts of linguistics) in general, morphology, affixes, grammatic categories, problems of the parts of speech.

The third chapter of the theme is called " Names and their grammatical categories".

In this chapter the author considers and estimates nominal parts of speech (by a noun, an adjective and a name the numeral) grammatic categories concern to these parts of speech, category of a case, a category of quantity, a category case, a category of possession, category of degree of comparison.

In the conclusion are generalized put forward in separate chapters of the theme ideas and opinions.

At the end of the theme was written the list of used literature.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

САИДА АКБЕР КЫЗЫ РУСТАМОВА

**ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАММАТИЧЕСКОЙ
КОНЦЕПЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ**

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук

НАХЧЫВАН - 2005